

PRAGMATIKANI TILSHUNOSLIKDAGI NAZARIY ASOSLARI

Madaminova Muhabbat Sotvoldiyevna,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti,

O'zbek tili va uni o'qitish metodikasi kafedrasida dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada pragmatikaning tilshunoslikdagi nazariy asoslari, uning shakllanish bosqichlari hamda asosiy tamoyillari tahlil qilinadi. Pragmatikaning nutq jarayonidagi kommunikativ vazifasi, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabatlarni ifodalashdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, pragmatik ma'no, nutqiy vaziyat va kontekst tushunchalarining til birliklari bilan bog'liqligi ilmiy jihatdan izohlanadi. Tadqiqot davomida pragmatikaning zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyati va boshqa lingvistik yo'nalishlar bilan aloqasi haqida xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: pragmatika, tilshunoslik, pragmatik ma'no, nutqiy vaziyat, kontekst, kommunikatsiya, nutq akti, lingvistik tahlil.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические основы прагматики в языкознании, этапы её становления и основные принципы. Рассматривается коммуникативная функция прагматики в процессе речи, её роль в выражении отношений между говорящим и слушающим. Также с научной точки зрения разъясняется связь понятий прагматического значения, речевой ситуации и контекста с языковыми единицами. В ходе исследования приводятся выводы о значении прагматики в современном языкознании и её связи с другими лингвистическими направлениями.

Ключевые слова: прагматика, языкознание, прагматическое значение, речевая ситуация, контекст, коммуникация, речевой акт, лингвистический анализ.

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations of pragmatics in linguistics, the stages of its development, and its fundamental principles. It highlights the communicative function of pragmatics in the speech process and its role in expressing the relationship between the speaker and the listener. Additionally, the connection between the concepts of pragmatic meaning, speech situation, and context with linguistic units is scientifically explained. The research provides conclusions on the importance of pragmatics in modern linguistics and its relationship with other linguistic fields.

Keywords: pragmatics, linguistics, pragmatic meaning, speech situation, context, communication, speech act, linguistic analysis.

Kirish. Pragmatika – bu til tashuvchisi va til o'rtasidagi munosabatni o'rganadigan fan. Pragmatika ikki xil muammoni tahlil qiladi: birinchidan, nutqiy akt va nutq "mahsulotlari"ning qiziqarli turlarini aniqlash; ikkinchidan, nutqiy kontekstda, muayyan jumlada qanday propozitsiya ifodalanishini aniqlashga ta'sir qiluvchi belgi va xususiyatlarni tavsiflash[1:439].

Tasdiq, buyruq, kontrafakt so'zlashuv, talab, taxmin va rad etish, iltimos, e'tiroz, bashorat, va'da, chaqiriq, mulohaza, tushuntirish, haqorat, xulosa, taxmin, umumlashtirish, javob berish, aldash – bularning barchasi nutqiy akt turlaridir. Pragmatik tahlilning vazifasi nutqiy aktning muvaffaqiyatli (ba'zan normal) amalga oshishi uchun zaruriy va yetarli vaziyatni aniqlashdir. Bu pragmatikaning vazifasi bo'lib, so'zlovchining niyati; xuddi shu kontekstda sodir etilayotgan nutqiy aktlarning ba'zi xususiyatlari mavjudligi / yo'qligi; so'zlovchi va tinglovchining bilimi, fikri, kutgan va qiziqqanlari; ifodaning

aytilgan vaqti va uning natijasi; propozitsiyaning haqiqiy qiymati, shuningdek, propozitsiyaning nutqiy aktdagi boshqa propozitsiyalar bilan o‘zaro ma’no munosabatlari va hokazolar bilan bog‘liq.

Adabiyotlar sharhi. V.G. Gak esa masalaning mohiyati inson omili bilan bog‘liqligiga e’tibor qaratadi: “Pragmatika ifodalarni talqin qilish bilan birga muayyan nutqiy vaziyatlarda ularning shaklini tanlash muammolarini ham qamrab oladi”[3:69]. B.Y.Norman V.G.Gakning ushbu ta’rifida pragmatik jihatdan so‘zlovchi pozitsiyasi (shaklni tanlash) va tinglovchi pozitsiyasi (gapni talqin qilish) mavjudligini ta’kidlaydi va bu fikrni kengroq tavsiflaydi: “So‘zlovchi bayon qilayotgan ma’lum bir til birliklarini tanlash asnosida aniq va yashirin maqsadlarni ifodalashi va bunda u tinglovchining qabul qila olish imkoniyati muayyan darajasini nazarda tutgan yoki buni hisobga olmagan bo‘lishi ham mumkin, lekin bundan qat’i nazar u muloqot samaradorligiga erishishga qaratilgan bilvosita nutqiy aktlar va til o‘yining turli usullaridan foydalanadi[3:6]”.

Insonlar o‘zaro muloqot jarayonida axborot uzatuvchi (adresant) va uni qabul qiluvchi (adresat) munosabatiga kirishadilar. Har qanday nutqiy bayon (og‘zaki yoki yozma) kommunikativlik xususiyatiga ega bo‘lib, so‘zlovchi uzatadigan xabardan qabul qiluvchi tushinishi kerak bo‘lgan ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Qabul qilingan ma’lumotning retseptor tomonidan idrok qilinishi pragmatik munosabatlarni yuzaga keltiradi. Bunday munosabatlar turlicha xarakterga ega bo‘lishi mumkin, chunki matn retseptor uchun faqat o‘ziga tegishli bo‘lmagan va u uchun uncha katta qiziqish uyg‘otmagan ba’zi faktlar va hodisalar haqidagi ma’lumot manbai bo‘lishi ham mumkin yoki aksincha, olingan ma’lumotlar retseptorning hissiyotlariga ta’sir qilishi, ma’lum bir hissiy reaksiyaga sabab bo‘lishi va uni biron bir harakatga undashi mumkin. “Matnning bunday kommunikativ effekt hosil qilishi, adresantning adresatga nisbatan pragmatik munosabatda bo‘lishi, boshqacha aytganda, ma’lumot oluvchiga pragmatik ta’sir ko‘rsatishi pragmatik aspekt yoki pragmatik salohiyat deb nomlanadi”.

L.A.Nefedova va Y.A.Titovalar har qanday lisoniy belgilar o‘quvchi yoki tinglovchiga ma’lum bir pragmatik ta’sir (kommunikativ effekt) xususiyatiga ega ekanligini ta’kidlar ekan, V.N.Komissarovning fikrlariga asoslanib, pragmatik ta’sir xususiyatini belgilovchi uch asosiy omilni ko‘rsatadilar. Birinchidan, bu ifoda mazmuni. Ikkinchidan, xabarni idrok qilish uni tashkil etuvchi belgilar xususiyatiga bog‘liq. Aynan bir xabar turli xil usullar bilan uzatilishi mumkin, ya’ni so‘zlovchi lisoniy vositalarni ma’lum bir ta’sir niyatiga muvofiq tanlaydi. Uchinchidan, ifodaning pragmatik ta’siri qabul qiluvchining ham idrok etishiga bog‘liq.

Tadqiqot metodologiyasi. Faoliyatning anglash tamoyiliga o‘tish tilshunoslikning asosiy muammosi – ma’noga yangicha talqinni shakllantirdi. Til hodisasi semantika bilan nutq hodisasi pragmatika tutashgan joyda pragmasemantika deyish mumkin bo‘lgan nutq semantikasi jadal rivojlandi. U so‘zlovchi nutqining ma’nosi – subyektning nutqiy

faoliyati maqsadi va niyatlari majmui vazifasini bajaradi. Bunda eksplitsit – to‘g‘ridan-to‘g‘ri va implitsit – yashirin ma‘nolar o‘rtasidagi bog‘liqlik muhokama qilinadi.

Tahlillar va natijalar. Ma‘lumki, tilning asosiy vazifasi sifatida kognitiv va kommunikativ funksiyalari anglashiladi. Ushbu fikr Ch.Pirs, N.Xomskiy, R.Jekendoff, R.Pavilionis va boshqa olimlarning asarlarida turli talqinda rivojlantirilgan. Til birliklari ma‘lum bir konseptual tizim doirasida insonning tushunishi, talqin qilishi natijasida o‘ziga xos ma‘no va mazmunga ega bo‘ladi. Ana shu har bir kommunikativ vaziyatning o‘ziga xosligi va asosiy kognitiv jarayonlar bilan bog‘liqligi tilning funksional mohiyatini batafsil o‘rganishni talab qiladi.

Muloqotning asosiy maqsadi – o‘zaro konseptual bog‘liqlik, ya‘ni kommunikatorlar o‘rtasida tegishli bilim strukturalarining o‘zaro faollashishi, har xil turdagi bilimlar asosida shakllangan ma‘no birliklari almashinuvidir. Kognitiv qobiliyat kabi til ham inson ongining ajralmas bir qismi sifatida muloqot jarayonida muayyan bilimni tartibli tarzda yetkazish (yoki adresat ongida faollashtirish) uchun zaruriy operatsiyalarni yuzaga keltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Muloqot xulqining shartli (odatiy) meyorlari haqida gapirganda, V.G. Gak pragmema, ya‘ni pragmatik funksiya bajaruvchi til birligi tushunchasidan foydalanadi. Bir xil pragmema turli tillarda turli shakllarda ifodalanishi mumkin. Ayrim vaziyatlarda esa pragmema bir tilda mavjud bo‘lib, boshqa tilda bo‘lmasligi ham mumkin. Masalan, rus tilidagi “priyatnogo appetita” iborasi va fransuzcha “bon appetit” ingliz tilida muqobiliga ega emas. Ruslarda ovqatdan keyin bekaga minnatdorchilik bildirish odatidan keyin “na zdorovye” tarzida javob beriladi, fransuzlarda bunday odat yo‘q, lekin mulozamat qoidalariga ko‘ra taom olib kirilayotganda maqtash talab qiladi. Adabiyotlarda ta‘kidlanishicha, yaponlar yevropaliklarga qaraganda tez-tez, ya‘ni yevropalik yoki amerikalik kechirim so‘rash noo‘rin deb hisoblagan hollarda ham kechirim so‘rashadi. Rus tilida jamoat joyida kim bilandir «Do svidanya, Proshayte, Vsego dobrogo! «kabi iboralar bilan, o‘zbek tilida esa “Xayr”, “Yaxshi qoling”, “Yaxshi boring”, “Men boray” kabi shakllarda xayrlashish mumkin. Rus tilida: SH1SH2SH3 → P1, o‘zbek tilida: SH1SH2SH3 SH4→ P1. Shuningdek, o‘zbek tilida “Xayrli tong”, “Xayrli kun”, “Xayrli oqshom”, “Xayrli kech” iboralari salomlashish ma‘nosini ifodalasa, “Xayrli tun” xayrlashish ma‘nosini ifodalaydi. Demak, bu yerda “Xayrli tong”, “Xayrli kun”, “Xayrli oqshom” iboralari shakl bo‘lsa, salomlashish ma‘nosi pragmema, shuningdek, “Xayrli tun” shakl, xayrlashish pragmema hisoblanadi. Ya‘ni, SH1SH2SH3 → P1 ni ifodalasa, SH4 → P2 ni ifodalamoqda.

B.Y.Norman ham muayyan maqsadli sintagmalarning pragmatik xususiyatlarini tahlil qiladi, lekin u pragmema terminini qo‘llamaydi. Albatta, har bir jamiyatda muloqot xulqi ma‘lum bir madaniy meyorlarga asoslanadi. Bu meyorlar ko‘plab aniq qoidalarni belgilaydi, masalan: odamga qanday shaklda murojaat qilish, suhbatdoshning gapini bo‘lmaslik, oddiy muloqotda suhbatdoshlar orasidagi masofa qanday bo‘lishi kerak va

hokazo. Biroq, bularga asoslanib, bir xalq boshqasiga qaraganda “madaniyatliroq” yoki “xushmuomala” deb ayta olmaymiz.

Nutqiy faoliyatda, ko‘pincha, semantik ma‘nodan ko‘ra pragmatik komponentlar “yuk bosadi”. Bu degani, so‘zlovchi uchun suhbatdoshiga obyektiv ma‘lumotni yetkazish bilan birga o‘zining subyektiv munosabatini ham ifodalashi muhim jihat hisoblanadi: tilning kommunikativ funksiyasiga qo‘shimcha ravishda fatik va emotiv funksiyalari ham qo‘shiladi.

Ifodalanayotgan mazmunning boshqa barcha jihatlarini “bosib”, pragmatik tusini belgilaydigan nutqiy akt turlari mavjud. Bular so‘kinish, qasam, qasamyod, qarg‘ish, duo va hokazo. Boshqa holatlarda esa asosiy mazmunga hamroh bo‘ladigan, unga qo‘shimcha tarzda pragmatik tomonini kuchaytiradigan til birliklari qo‘llanadi. Misol tariqasida Senga necha marta aytishim kerak! (g‘azab ifodalanadi: “sen hech tushunmaysan”); Men bunday deb o‘ylamayman (muloyim kelishmovchilik: “bunday emas”); Hali ozgina bor ... (hamdardlik: “sabr qiling”); Men sizni ushlab turganim yo‘q (yoqtirmaslik: “ketaverishing mumkin”); Nimasini aytasiz! (tasdiqlash: “to‘g‘ri gapiryapsiz”) va hokazo.

Nutqning pragmatik tomoni muloqot xulqi etiketlarida aniq namoyon bo‘ladi. Aytaylik, “Qandaysiz?”, “Ishlar qalay?”, “Omonmisiz?” kabi savollarga, odatda, “Yaxshi”, “Rahmat”, “Shukur”, “Yomon emas”, “Bo‘ladi”, “Joyida” kabi nutqiy etiketlar – tasdiq ma‘nosining biror turi orqali javob beriladi.

M.N.Epshteyn pragmemma atamasini baholovchi ottenkaga ega bo‘lgan uslubiy bo‘yoqdor so‘zlarga nisbatan qo‘llaydi. Olim leksemalarni baholovchi xususiyatga ega / ega emasligi nuqtai nazaridan uch guruhga ajratadi:

1-guruh – baholovchi munosabat ifodalanmaydigan neytral so‘zlarni kiritadi: uy, kitob, tilshunoslik, yashil, ko‘rmoq kabi.

2-guruh – ma‘nosida baho ottenkasi bo‘lsa-da, bu baho, aynan, kimga yoki nimaga, qaysi obyekt yoki hodisaga tegishli ekanligi ifodalanmagan so‘zlar: yaxshi, yomon, foydali, zararli, joziba, dahshat kabi.

3-guruh – obyektiv va baholovchi ma‘nolar bir-biriga qorishiq holda ifodalanagan so‘zlar. Masalan, obro‘sizlantirish so‘zi “sharmanda qilmoq”, “yuzini yerga qaratmoq” ma‘nolarini anglatadi va shu bilan birga bu harakatga salbiy baho berib, kimdir adolatsiz, nohaq obro‘sizlanganligini ko‘rsatadi. “Qoralamoq” obro‘sizlantirish bilan bir xil obyektiv ma‘noga ega, lekin berilgan harakatga ijobiy baho beradi. Kontekstda biz bu so‘z nimani anglatishiga rozi ekanligimizni bildiramiz: kimdir o‘z jinoyati, huquqbuzarligi yoki tajovuzkorligi uchun haqli ravishda qoralangan.

Uchinchi guruhga tegishli so‘zlarda obyektivlik va baholanish bir-biriga bog‘lanib, pragmemma hosil qiladi. Ularning leksik ma‘nosida semantik jihat – so‘zning belgilangan hodisaga munosabati va pragmatik jihat – so‘zlovchining xabar mazmuniga munosabati o‘zaro uzviy bog‘liqdir. Shu tariqa, so‘zning semantik asosini pragmatik funksiyasi bilan birlashtirish leksik tizimning qiziq xususiyatidir.

V.G.Gak, B.Y.Norman, M.N.Epshteynning nazariy fikrlariga hamda pragmatik tamoyillarga tayangan holda, fikrimizcha, pragmemata tushunchasini kengaytirish hamda sintaktik qurilmalar pragmatik mazmunini ifodalovchi implitsit sintagmalarga nisbatan ham qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

K.Susov tilshunoslikda pragmatik yo‘nalish shakllanishining ilk bosqichlarida K.Byulerning nazariy qarashlari muhim ahamiyatga ega ekanligiga alohida urg‘u beradi: “Avstriyalik psixolog K.Byuler asarlari, ayniqsa, uning “Til nazariyasi: Tilning representativ funksiyasi” nomli fundamental tadqiqoti tilshunoslikda pragmatika atamasini qo‘llamagan va alohida soha sifatida ajratishga urinmagan holda, pragmatik g‘oyalarni shakllantirishda salmoqli rol o‘ynaydi. K.Byuler til haqidagi fan tamoyillarini empirik umumlashmalarga asoslangan aksiomalar majmui sifatida shakllantirdi. U ikki nutqiy va ikki lisoniy shakllar o‘rtasidagi farqni taklif qildi, til belgilarining asosiy vazifalarini tavsifladi, har xil turdagi, xususan, indikator maydoniga kiritilgan belgilar xususiyatlarini ko‘rib chiqdi. Uning asarlari ko‘p jihatdan til pragmatikasi talablariga javob beradi. Ehtimol, shular asosida, zamonaviy tilshunoslikda faol muhokama qilinayotgan gap va jumla, boshqa ma’noda – haqiqiy va virtual gap o‘rtasidagi farqni ifodalash mumkin”.

K.Byulerning tilga faoliyat usuli sifatida yondashuvi o‘ziga xosdir. Bunda u to‘rt obyektga ajratadi:

H – nutqiy faoliyat (sprechhandlung);

W – lisoniy ifoda (sprachwerk);

A – nutqiy akt (sprechakt);

G – lisoniy tuzilma (sprachgebilde).

Birinchi dixotomiyada bo‘linish asoslari quyidagicha tasniflanadi:

I. Subyekt bilan bog‘liq hodisa sifatida.

II. Subyekt bilan aloqasi bo‘lmagan hodisa sifatida.

Ikkinchi dixotomiyada hodisalar quyidagicha farqlanadi:

quyi darajasi bo‘lgan nutqiy faoliyat va lisoniy vositalar;

yuqori darajasi hisoblangan nutqiy akt va lisoniy tuzilmalar.

Nutqiy muloqot jarayonida belgilar va belgi shakllari muayyan rollarni bajaradi. Byulerning so‘zlariga ko‘ra, til ishlash jarayonida belgini jo‘natuvchi, belgini qabul qiluvchi hamda obyektlar va vaziyatlar maydoni (holatlar)ni bog‘laydi. U uch tomonlama funktsiya bajaradi.

Ta’kidlash joizki, Ch.S.Pirs, C.U.Morris, R.Karnap, K.Byuler tadqiqotlari semiotikaning rivojlanishi va pragmatikaning shakllanishida asos bo‘lsa-da, ammo hali muloqot jarayoni muammolari til belgilari faoliyati sifatida deyarli qo‘yilmagan edi.

Til falsafasi jiddiy ravishda lingvistik semantikaning qiziqish doirasiga kirib keldi va shu bilan birga ko‘plab lingvistik muammolar, xususan, jonli so‘zlashuv nutqi, til ifodalarining cheksiz o‘zgaruvchanligi, bilvosita ifodalash usullari, “jiddiy bo‘lmagan” nutqiy faoliyat turlari (kinoya, hazil, yolg‘on, xushomad, til orqali manipulyatsiya qilish

va boshqalar) bilan bog‘liq muammolarni hal qilishda muloqot jarayoniga faoliyat sifatidagi yondashuv g‘oyalari olib keldi.

Xulosa. Shu tariqa, ko‘plab fanlararo tushunchalar falsafa, mantiq, tilshunoslik, sotsiolingvistika, etnolingvistika, sun‘iy intellekt, kognitiv psixologiya, psixolingvistika, kognitiv semantika va boshqa soha vakillarining birgalikdagi munozaralarida aniq muhokama qilina boshladi. Bunday o‘zaro ta‘sir natijasida, va birinchi navbatda, til falsafasi va tilshunoslik hamkorligida lingvistik ma‘no hodisasiga harakat va mazmun sintezi yondashuvi sodir bo‘ldi. Bu sintez asosida pragmatika nisbatan mustaqil fan sifatida vujudga keldi.

Ma‘lumki, har qanday til birligining funksional qo‘llanishi nutqiy faoliyat natijasida ma‘lum bir ichki qonuniyatlar va meyorlar asosida aktuallashadi. Agar ana shu birliklar diskursiv vaziyat talabi bilan yoki kontekstdagi vazifasiga ko‘ra chetga og‘ish yuz bersa, albatta, pragmatik tahlilga ehtiyoj paydo bo‘ladi.

Muloqot jarayonida qo‘llanilayotgan til birliklarining tinglovchiga ta‘siri masalasida diskursiv vaziyatning intralingvistik va ekstralingvistik omillari til funksiyasi tabiatini belgilaydi. Pragmalingvistik tadqiq jarayonida muayyan diskursiv vaziyatda, aynan, til funksiyalari qay darajada amal qilayotgani tahlilga tortiladi, ularning muloqot samaradorligi / samarasizligidagi o‘rni va roli o‘rganiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Столнейкер Р.С. Прагматика. Перевод с английского В.В.Туровского // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. Лингвистическая прагматика. Сборник. – М.: Прогресс, 1985. – С. 419-439.
2. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа Языки русской культуры, 1998. – С. 570- 571.
3. Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): курс лекций. – Минск, 2009. – С. 6.
4. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. – Винница. Нова Книга, 2009. – С. 10.
5. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Т.: Akademnashr, 2013. – 176 б.
6. Болдырев Н.Н. Интерпретирующая функция языка // Вестник Челябинского гос.унв. 2011. – № 33 (248) – С. 11-16.
7. Энштейн М.Н. Идеология и язык (Построение модели и осмысление дискурса) // Вопросы языкознания, 1991, – № 6. – С. 19-33.